

Spis treści

WPROWADZENIE	11
------------------------	----

WYKAZ SKRÓTÓW OGÓLNIIE STOSOWANYCH	17
--	----

KATALOG
kaplic i mauzoleów
wzniesionych na warszawskich cmentarzach w latach 1783-1939
(układ alfabetyczny)

CMENTARZ ŚWIĘTOKRZYSKI	21
----------------------------------	----

1. GRABOWSCY (mauzoleum niezachowane)	21
2. PRZEZDZIECCY (kaplica niezachowana)	23

CMENTARZ POWĄZKOWSKI	27
--------------------------------	----

3. BAKAŁOWICZ Wiktoryna	27
4. BLOCHOWIE (rodzina)	30
5. BOGUSŁAWSKI Jakub (mauzoleum niezachowane)	33
6. BURY Dominik	34
7. CHOJNACCY Jan i Maria (małżonkowie)	35
8. CHRZANOWSCY i ŚCIBOR-RYLSCY (rodzina)	36
9. CHYBOWSCY (małżonkowie)	37
10. CIESZKOWSKI Hipolit	38
11. CZARNOCCY (rodzina)	40
12. CZAYKOWSCY (rodzina)	41
13. CZETWERTYŃSCY (rodzina)	42
14. DAWIDOWSCY i CYDZIK Napoleon (rodzina)	44
15. DIDIER Ludwik.	46
16. DMUSZEWSKY i WYSIEKIERSCY (rodzina)	48
17. DOBOSIEWICZ Edward	50
18. DOMARADZKI Erazm	51
19. DUTKOWSKI Jan	52
20. DZIERŻANOWSCY (rodzina)	54
21. EKIELTOWIE (rodzina)	56
22. EPSTEIN Leon	59

23. ERLICH Stanisław	62
24. FRĄCKIEWICZOWIE (rodzina)	62
25. GNOIŃSKI Leon	66
26. GROEROWIE (rodzina)	67
27. HANN Antoni	69
28. HEINOWIE (rodzina)	71
29. HOŁYŃSKI Ksawery	72
30. JANICCY (małżonkowie) i FISZEROWIE (rodzina)	73
31. JANKOWSKI Julian	75
32. JAŻWIŃSCY (małżonkowie)	76
33. JERZMANOWSCY i GOŁEMBOWSCY (rodzina)	77
34. JERZMANOWSKA Róża	79
35. KACZOROWSCY (małżonkowie)	80
36. KAMIENSKI Gustaw (Gamaston)	81
37. KAMOCCI Aleksander Sariusz	84
38. KAZANOWSCY (małżonkowie)	86
39. KISIELEWSCY Fortunat i Julia (małżonkowie)	89
40. KISIEL-KIŚLAŃSCY (rodzina)	91
41. KISIELNICKI Mieczysław	93
42. KMITOWIE (rodzina)	96
43. KOŁAKOWSKI Ksawery	98
44. KORWIN MIKKE Ludwik	99
45. KOWALSKI Tytus	100
46. KOZŁOWSCY (rodzina)	102
47. KRONENBERG Leopold (syn)	103
48. KRÓLIKOWSKA Aniela	106
49. KULIŃSCY Waclaw i Stefania (małżonkowie)	107
50. KWAŚNIEWSKI Aleksander	108
51. LACHNICCY (rodzina)	110
52. LASCY i FRAENKLOWIE (rodzina)	112
53. LESSEROWIE (rodzina)	115
54. LICHOCCY (rodzina)	119
55. LUDWIG Aleksander	120
56. ŁUKAWSCY Adolf i Józefa (małżonkowie)	121
57. MANDELSZTAM z Olendzkich A.	123
58. MARUSZEWSKA Waleria	124
59. MIANOWSCY (rodzina)	125
60. MIESZKOWSCY (rodzina)	126
61. MIKUCKI Józef	128
62. MÜCK Wilhelm	129
63. OKÓNIOWIE (rodzina)	132
64. „Pamięci Drogiego WACŁAWA”	134
65. PILECCY (małżonkowie)	135
66. POWICHROWSCY (rodzina)	136
67. PRASAŁOWSKI Józef	138

68. PSTROKOŃSCY z Bużenina (rodzina)	140
69. RAKOWSCY Józef i Maria (małżonkowie)	141
70. RAMMOWIE i DZIEKOŃSCY (rodzina)	143
71. RECZYŃSKI Aleksander	145
72. REYCH Edward.	146
73. RUSIECKI hr. Ursyn Stanisław	149
74. RZESZOTARSCY (małżonkowie)	150
75. SAFARZYŃSCY (rodzina)	152
76. SAPIECHA Karol	154
77. SAWICKA Matylda	156
78. SAWICCY i LUBICZ-ŻÓŁKIEWSCY (rodzina).	159
79. SKIWSKI Emil	161
80. SOŁTYKIEWICZ Michał	164
81. SUSCY (rodzina)	166
82. SZACHMACIŃSCY Józef i Paulina oraz RUDNICCY Władysław i Julia (małżonkowie)	170
83. SZLENKIER Jan	171
84. SZYMAŃSKI Seweryn	173
85. TOEPLITZOWIE Ludwik i Konstancja (małżonkowie)	174
86. URUSCY Seweryn i Hermancja (małżonkowie)	175
87. WIĘCKOWSCY (rodzina)	176
88. WIKTORSCY (rodzina)	178
89. WIKTORSCY i MORAWSCY (małżonkowie)	180
90. WILCZANOWIE (rodzina)	182
91. WIŚNIEWSCY (rodzina)	184
92. WODZYŃSCY Stanisław i Anna (małżonkowie)	185
93. WOJEWÓDZCY (rodzina)	186
94. WOŁOWSKI Stanisław	188
95. WOYNIŁOWICZOWIE (rodzina)	190
96. ZAHORSKI Jakub	191
97. ZAKRZEWSKA Paulina	192
98. ZANDBANGOWIE (rodzina)	194
99. ZDROJEWSKY (rodzina)	196
100. ZIELIŃSKI Marian	198
101. ZNAMIEROWSKI Ignacy	200
102. ŻÓŁTOWSKI Władysław	202
CMENTARZ EWANGELICKO-AUGSBURSKI	204
103. BRAEUNIGOWIE (rodzina)	204
104. DEJNERTOWIE (rodzina)	207
105. DÜCKERTOWIE (rodzina)	209
106. GRANZOW Kazimierz	210
107. HALPERTOWIE (rodzina)	214
108. HIRSZOWSKI Edward	219
109. JUNG Herman	221

110. KAPLICA N.N. (1862)	226
111. KAZIMIRUSOWIE (rodzina)	226
112. KÜHNEL Karol i BRUNWEY J. [uliusz] W. [ilhelm]	229
113. LIEDTKE Wilhelm	231
114. MOEHRINGOWIE Bogumił i Henrietta (małżonkowie)	233
115. PETYSKUSOWIE (rodzina)	235
116. PRACHIŃSCY (rodzina)	236
117. SCHÜSSLER K. [rystian] L. [eopold]	238
118. SKWARCOWOWIE (rodzina).	240
119. WESTENRICKOWIE (rodzina)	242
CMENTARZ EWANGELICKO-REFORMOWANY	243
120. KASTELAN Piotr	243
121. KIMENS Richard	244
122. KRONENBERG Leopold (ojciec).	245
123. LASKOWSCY i NAGÓRKOWIE (rodzina)	248
124. REYCHMAN Mikołaj	248
CMENTARZ WILANOWSKI.	251
125. POTOCCY (rodzina)	251
CMENTARZ PRAWOSŁAWNY.	254
126. ARGERMAN Ulrych Erychowicz	254
127. EGZEMPLARSKI Hieronim (Cerkiew św. Jana Klimaka)	255
128. ENGELHARDTOWIE (rodzina)	257
129. ISTOMINOWIE (rodzina)	258
130. KAPLICA N.N. (1890)	259
131. KNIAZIEWOWIE (rodzina)	260
132. KOCZETKOWIE (rodzina).	261
133. MAKJEW Michaił Petrowicz	261
134. MICHAJŁOWSCY (rodzina)	262
135. MIESZCZERSCY (rodzina).	263
136. NIPANICZOWIE (rodzina)	264
137. POPOWIE (rodzina)	265
138. RIZNICZOWIE (rodzina)	266
139. SZELECHOW Mikołaj	267
140. TARCHOWOWIE (rodzina)	269
141. WASILIEW Nikifor Illarionowicz.	269
142. ZAMARAJEW Michaił Michajłowicz	271
CMENTARZ KATOLICKI NA WOLI	273
143. KWIATKOWSCY (rodzina)	273
144. MATUSZEWSCY (rodzina)	274

CMENTARZ BRÓDNOWSKI	275
145. KOBUSZEWSCY (rodzina)	275
146. LITNIEWSKY? (rodzina)	276
CMENTARZ CZERNIAKOWSKI	278
147. CHMIELARZ Stanisław	278

ZESTAWIENIE DZIEŁ I ICH TWÓRCÓW

TABELA A (architekci)	281
TABELA B (kamieniarze i rzeźbiarze)	283
TABELA C (ślusarze i odlewnicy)	287

BIOGRAMY TWÓRCÓW

BIOGRAMY Architektów – projektantów kaplic i mauzoleów	293
BIOGRAMY Właścicieli zakładów kamieniarsko-rzeźbiarskich	303
BIOGRAMY Właścicieli zakładów ślusarskich i odlewów metalowych	321
BIBLIOGRAFIA	335
Materiały źródłowe archiwalne	335
Materiały źródłowe drukowane	361
Opracowania	363
ŹRÓDŁA ILUSTRACJI	381

WPROWADZENIE

„Dwa ludne miasta leżą obok siebie, dwie stolice, jedna żywych, druga umarłych [...]. Pierwsza wre gwarem pełnym życia; drugą zalega grobowa cisza. Pierwsza zajęta teraźniejszością, snuje wątek dla przyszłego dziejopisarza, druga należy całkiem do przeszłości osnuta poważnym całunem wspomnień zgasłych pokoleń i upłynionych wieków.

Dzień po dniu pojedyncze rodziny odwiedzają to miejsce, daleko już dziś ludniejsze od samej Warszawy, odprowadzając na wieczny spoczynek zmarłych swoich; ale są dwa dni wydatne w roku, w których miasto życia idzie gromadnie do milczącej stolicy śmierci, aby tam podumać nad znikomością doczesnej pielgrzymki”¹.

Tak pisał o Zaduszkach w stolicy w roku 1864 Kazimierz Władysław Wóycicki (1807-1879) – pierwszy monografista cmentarza Powązkowskiego oraz innych cmentarzy wyznaniowych położonych w okolicach Warszawy. Opis stołecznych nekropolii, wydany przez niego w trzech tomach między 1855 a 1858 r., zawierał informacje o dziejach tych miejsc oraz blisko 350 biogramów osób zasłużonych dla kraju. Notom biograficznym towarzyszyły zwięzłe opisy pomników nagrobnych, wzbogacone litografiami widoków cmentarzy oraz wybranych upamiętnień². Od wydania tej publikacji minęło ponad 160 lat. Przez ten okres następcy Wóycickiego wzbogacili naszą wiedzę nowymi syntezami i artykułami poświęconymi historii warszawskich cmentarzy, osobom na nich pochowanym, stojącym na ich grobach pomnikom oraz twórcom szeroko rozumianej sztuki sepulkralnej³. Część z tych opracowań powstała dzięki pracy i zaangażowaniu ludzi związanych ze Społecznym Komitetem Opieki nad Starymi Powązkami, którego założycielem w 1974 r. był Jerzy Waldorff. Od początku Komitet zajmował się zbieraniem funduszy na ratowanie zabytków, koordynował

---

¹ Tygodnik Ilustrowany 1864, s. 420.

² Wóycicki 1855-1858.

³ Wybrane pozycje bibliograficzne: Przewodnik po cmentarzu 1889; Diehl 1893; Jachowicz 1893, s. 221-222, 253-268; Jeziorowski 1915; Sempołowska 1915 (wyd. 2 – 1924, wyd. 3 – 1934); Orłowicz 1921; Niemyski 1934; Klimek 1948; Strzałkowski, Walecki 1976 (wyd. 2 – 1982); Walecki 1977; Szeńnic 1979-1983; Biernatowie 1980-1994; Szulc 1989a; Szulc 1989b; Szulcowie 1989; Móravski 1989; Paszkiewicz 1991, s. 179-187; Faryna-Paszkiewicz, Paszkiewicz 1992; Dubrowska, Sołtan 1992; Paszkiewicz, Sandowicz 1992; Procyk 1995, s. 277-286; Kwiatkowska 1995; Historia Warszawy 1998, s. 232-271; Straus 2004, s. 259-262; Zieliński 2005, s. 273-286; Majewski, Urzykowski 2006; Cmentarz Bródnowski 2007; Cereniewicz 2011; Móravski 2012; Romaniuk 2012.

i nadzorował prace konserwatorskie i inwentaryzacyjne oraz popularyzował wiedzę na temat cmentarza Powązkowskiego⁴. Dziś mające na celu ratowanie zniszczonych obiektów kwesty organizowane są co roku w dniu 1 listopada na wszystkich większych zabytkowych nekropoliach w kraju.

Opracowanie niniejsze kontynuuje zapoczątkowane w połowie XIX stulecia badania nad historią i sztuką cmentarzy dawnej Warszawy. Odbiega jednak od dotychczasowych publikacji ujęciem problemu, koncentrując się na architekturze kaplic i mauzoleów, a więc na obiektach, które wprawdzie nie były dotąd pomijane w literaturze przedmiotu, ale też – poza rozdziałem w monografii autorstwa Tadeusza Marii Rudkowskiego⁵ – nie doczekały się całościowego opracowania. Zebrany materiał – 147 przykładów, nie został ograniczony do jednego cmentarza i jednego wyznania, lecz obejmuje wszystkie miejsca pochówków, które powstały za rogatkami Warszawy przed 1914 r. i które pod względem religijnym przynależą do kościołów chrześcijańskich: katolickiego, ewangelicko-augsburskiego, ewangelicko-reformowanego i prawosławnego.

Ograniczenie materiału badawczego do nekropolii stołecznych i wyłączenie z przedmiotu badań kirkutów wydaje się słuszne z kilku powodów. Warszawa była największym i najszybciej rozwijającym się miastem, w którym mieściły się najważniejsze instytucje administracyjne, wojskowe, finansowe i kulturalno-oświatowe Królestwa Polskiego. Mimo utrudnień wprowadzonych przez rząd rosyjski po roku 1864, w mieście intensywnie rozwijały się różne gałęzie przemysłu, handlu i rzemiosła. Sprzedaż towarów oraz ich zakup były możliwe dzięki dobremu skomunikowaniu Warszawy z innymi dużymi ośrodkami w Rosji i Królestwie, z którymi miasto połączone było siecią dróg i kolei. Szybko wzrastała także liczba mieszkańców, która w 1795 r. wynosiła 66 572, na przełomie 1829 i 1830 r. liczyła 139 654, a wedle danych powszechnego spisu ludności z roku 1921 zbliżała się do miliona mieszkańców⁶. Pomyślna koniunktura gospodarcza przyczyniła się do powstania nowej warstwy zamożnych i uprzywilejowanych ludzi. Wtedy narodziły się fortuny Kronenbergów, Blochów, Epsteinów, Jungów, Granzowów, Lesserów i in. Dzięki ich kontaktom i możliwościom finansowym powstawały dzieła wybitne, realizowane przez najlepszych miejscowych artystów lub importowane z krajów Europy Zachodniej. W oparciu o nie kształtowały się gusta nieco gorzej uposażonych obywateli Warszawy, jak również bogatych mieszkańców Królestwa i dawnych ziem polskich włączonych do Rosji. U tych samych, sprawdzonych wykonawców zamawiali zarówno mieszkańcy

⁴ M.in.: Cmentarz Powązkowski 1982; Cmentarz Powązkowski 1984; Umarli 1990; Waldorff 1990; Rudkowski 1995, s. 235-252; Fijałkowski 2000, s. 223-233; Cmentarz Powązkowski 2002; Rudkowski 2006; Rogala 2004-2009; Rogala 2010, s. 315-323; Rudkowski 2014.

⁵ Rudkowski 2006, s. 334-353; Rudkowski 2014, s. 286-303.

⁶ Bystron 1977, s. 152, 219, 289. W 1921 r. Warszawę razem z nowo przyłączonymi przedmieściami zamieszkiwało 936 700 mieszkańców.

Warszawy, jak i obywatele mieszkający na stałe w innych guberniach⁷. Różnice wyznaniowe i narodowościowe nie determinowały wyboru artystów⁸. Ograniczenia wynikające z przepisów i tradycji religijnej widoczne są dopiero w odniesieniu do narodowości żydowskiej. W judaizmie podstawową formą upamiętnienia zmarłego była macewa. Od drugiej połowy XIX w. zdarzało się, że przedstawiciele bogatych rodów żydowskich fundowali na kirkutach bardziej monumentalne pomniki, które można by określić mianem mauzoleów⁹. Ich oddziaływanie było jednak znikome. Miało to związek z wyraźną izolacją środowiska żydowskiego od pozostałych grup wyznaniowych. Wybór Warszawy jako podstawowego miejsca badań nad architekturą wolnostojących budowli grobowych oraz selekcja cmentarzy ograniczona do wyznań chrześcijańskich, jest więc logicznym następstwem wspomnianych czynników. Stolica w naturalny sposób była predysponowana do roli ośrodka artystycznego, w którym jak w lustrze przeglądała się sztuka polskiej prowincji.

Przyjęte ramy chronologiczne obejmują okres od otwarcia najstarszej warszawskiej nekropolii na Koszykach – cmentarza Świętokrzyskiego (1783) i powstania tam pod koniec XVIII w. mauzoleum Grabowskich, do wybuchu drugiej wojny światowej, kiedy wybudowano na Starych Powązkach ostatnie chronologicznie mauzoleum – Stanisława hr. Ursyn Rusieckiego (1938). Daje to możliwość szerszego spojrzenia, niezbędnego zwłaszcza przy analizie formalno-porównawczej. W rozważaniach wzięto również pod uwagę obiekty obecnie niezachowane, ale z udokumentowaną ikonografią¹⁰.

Potrzebę badań kaplic i mauzoleów należących do zamożnych rodów sygnalizował prof. Tadeusz S. Jaroszewski. Uważał on, że będzie można dzięki temu znacznie uściślić spostrzeżenia poczynione przez niego przy okazji badań nad architekturą rezydencjonalną wielkiej burżuazji warszawskiej¹¹. Brak opracowań w tym zakresie

⁷ Poza Warszawą powstały przykładowo: w fabryce Józefa Norblina i Stefana Bartmańskiego kaplica Karola Scheiblera (1885-1888), pomniki Karla Bennicha (1910) i Elisabeth Triebe (po 1906) – na cmentarzu ewang.-augsburskim w Łodzi, nagrobek Berka Joselewicza w Kocku (1911), pomnik Michała Elwira Andriollego w Nałęczowie (1896), kaplica Jüttnerów w Piotrkowie Trybunalskim (1897); w zakładzie Romana S. Lubowieckiego nagrobki Bronisława Brezovara w Kursku (1904), rodziny Cholewińskich w Lublinie i Konstantego Falken-Placheckiego w Łodzi (po 1902); w zakładzie Henryka Żydoka kaplica rodziny Zachertów w Supraślu (1885); w zakładzie Heurteux & Lilpop pomnik Augusta Minora w Łodzi (ok. 1892); w Fabryce Wyrobów Żelaznych Władysława Gostyńskiego i S-ki kaplica Karola Scheiblera w Łodzi (1885-1888); w Fabryce Wyrobów Żelaznych Konstantego Siarkiewicza kaplica Buchholtzów w Supraślu (1904) i in.

⁸ Zob. Zestawienie dzieł i ich twórców (Tabele A–C).

⁹ Np. mauzoleum Bera Sonnenberga (ok. 1823-1831, proj. Dawid Friedlender – ?) i mauzoleum Trzech Pisarzy (1924, proj. Abraham Ostrzege) w Warszawie, przy ul. Okopowej lub mauzoleum Izaaka Poznańskiego na nowym cmentarzu żydowskim w Łodzi (1903-1905, proj. Adolf Zeligson).

¹⁰ Niezachowane Mauzoleum Grabowskich (1789) i kaplica Przędzieckich (1886-1890) na nieistniejącym cmentarzu Świętokrzyskim oraz mauzoleum Jakuba Bogusławskiego (ok. 1820-1830) na cmentarzu Powązkowskim.

¹¹ Jaroszewski 1979, s. 171-208; Jaroszewski 1996, s. 153-154.

można tłumaczyć z jednej strony różnorodnością materiału badawczego, z drugiej niedookreśloną i nieuporządkowaną podstawową faktografią obiektów. Zróżnicowanie budowlı wynikające z możliwości nieograniczonego korzystania z palety kostiumów historycznych, których wybór mógł być podyktowany treściami ideowymi albo uzależniony od upodobań, kompilacyjny charakter łączący w jednym obiekcie różne wzory i elementy dekoracyjne, niekiedy znowu prosta forma i ograniczony detal oraz mała skala, zniechęcały raczej, niż zachęcały, do dalszych poszukiwań. Większość nazwisk projektantów oraz części wykonawców pozostaje anonimowa. Prowadzenie badań komplikują ponadto zniszczenie podczas powstania warszawskiego archiwaliów z kancelarii cmentarnych, ograniczony dostęp do tych budowli, których wejścia zostały zamurwane, oraz brak części tablic inskrypcyjnych, utrudniający identyfikację pochowanych osób.

Datowanie obiektów przyjmowano dotychczas na podstawie inskrypcji najwcześniej zmarłej osoby albo analizy form stylowych i tylko w nielicznych przypadkach potwierdzone było informacją źródłową. O twórcach tych dzieł, szczególnie o architektach i rzeźbiarzach, wiemy dziś więcej dzięki publikacjom poświęconym ich dorobkowi¹². W dużo mniejszym stopniu wzrosła nasza wiedza o warszawskich firmach ślusarskich i zakładach kamieniarskich¹³. Natomiast prawie nigdy dotąd nie wnیکano bliżej w rodowód formalny¹⁴. Dlatego pierwszym krokiem po zinwentaryzowaniu obiektów było określenie bądź uściślenie danych faktograficznych, następnie zebrano informacje o rodzinie, na zlecenie której powstała budowla grobowa, na końcu zostały opracowane biogramy artystów. Kolejnym, znacznie trudniejszym zadaniem było odnalezienie wzorców, którymi posłużono się bezpośrednio przy projektowaniu oraz przedstawienie wpływu warszawskiej sztuki sepulkralnej XIX i pierwszej połowy XX w. na architekturę kaplic i mauzoleów wznoszonych w Królestwie Polskim i poza jego granicami.

¹² Łoza 1954a; Jaroszewski 1970; Jaroszewski 1975; Jaroszewski 1976, s. 451-469; Roguska 1979, s. 15-50; Nowaczyk 1980, s. 85-115; Cybulska 1982, s. 22-27; Guttmejer 1992, s. 315-332; Omilanowska 1995ab; Majdowski 1995; Kwiatkowska 1995, s. 116-120, 144-173, 287-295; Kasprzycki 1997, s. 125-129; Rogalska 1997, s. 117-124; Historia Warszawy 1998, s. 248-251, 260-264, 267-268; Świątek 2000, s. 85-92; Wójcik 2001, s. 350-262; Wąsowski 2003, s. 34-45; Stefański 2003, s. 83-110; Boguszevska 2006, s. 419-425; Zarębska 2007, s. 38-39; Omilanowska 2008; Noiński 2009, s. 309-322; Pierzyńska-Jelska 2009; Pierzyńska-Jelska 2010, s. 195-220; Białkiewicz 2011; Kwiatkowski 2012; Januszewicz 2012; Betlej 2014, s. 136-146; Rudkowski 2014, s. 120-122, 129-140, 161-164, 293; Kaczmarek 2015.

¹³ Z dziejów rzemiosła 1983; Radzwicka-Milczewska 1994, s. 45-46; Mróz 1998, s. 53-66; Świątek 2000, s. 92-100, 142-146; Białostocka 2005, s. 111-148; Białostocka 2006, s. 49-60; Wieruch-Jankowska 2006, s. 29-50; Lang 2008, s. 159-172; Krasucki 2009; Roguska 2009, s. 78-99; Kasprzak-Miler 2011, s. 49-58; Rudkowski 2014, s. 250-253.

¹⁴ Jaroszewski 1994, s. 137 [kaplica Halpertów]; Radzwicka-Milczewska 1994, s. 45-46 [kaplica Braeunigów]; Mróz 1998, s. 55, 56-57 [kaplica Braeunigów]; Zinkow 2009, s. 166-171 [mauzoleum Gustawa Kamińskiego]; Wiraszka 2015a, s. 602-615 [kaplica Kazanowskich]; Wiraszka 2015b, s. 514-515 [mauzoleum Petyskusów].

Efektom pierwszego etapu badań, prowadzonych od jesieni 2010 r., jest niniejszy tom publikacji planowanej jako dwutomowa. Opracowanie zawiera katalog cmentarzy, sporządzony w kolejności chronologicznej ich powstawania, oraz spis występujących tam obiektów, dla których przyjęto układ alfabetyczny od nazwiska rodziny lub osoby będącej właścicielem grobu. W katalogu zastosowano ciągłą numerację w celu uzyskania prostszej formy zapisu, istotnej przy odwołaniach w tekście lub przypisach w przygotowywanej do druku części drugiej.

Każdy z obiektów zamieszczony w katalogu został opracowany według jednego schematu, składającego się z trzynastu punktów: nazwy, lokalizacji, dat projektu i realizacji, sygnatur, nazwisk twórców, materiałów użytych przy budowie i wyposażeniu, opisu architektonicznego z wymienieniem zachowanego wystroju i wyposażenia, historii powstania budowli i jej ewentualnych późniejszych przekształceń, informacji o pochowanych tam osobach i ich rodzinach, spisu archiwalnej ikonografii, projektów lub dokumentacji pomiarowej oraz literatury. Informacje dodatkowe zostały umieszczone w uwagach.

Daty realizacji zostały ustalone na podstawie kwerendy prasowej. W „Kurierze Warszawskim” zamieszczano nekrologi, informujące rodzinę, znajomych i przyjaciół o przeniesieniu zwłok z tymczasowego miejsca pochówku do nowo zbudowanego grobu rodzinnego i o jego poświęceniu. W takim przypadku przy datowaniu obiektów w katalogu oprócz roku pojawia się także data dzienna. Jeśli nie udało się potwierdzić informacji w prasie bądź innym źródle opublikowanym lub archiwalnym, przyjęto przybliżony rok lub przedział czasowy, wnioskując na podstawie przesłanek pośrednich¹⁵.

Informacje dotyczące członków rodzin, ich wzajemnych koligacji, zamożności, zajmowanych stanowisk i wykonywanych zawodów zaczerpnięto z akt metrykalnych, nekrologów i przedwojennej prasy oraz opracowań Kazimierza W. Wóycickiego¹⁶, Stanisława Szeńca¹⁷, Eugeniusza Szulca¹⁸, Tadeusza W. Świątka¹⁹, Jarosława Zielińskiego²⁰ (żeby wymienić te najważniejsze), jak również z biogramów zamieszczonych w *Polskim Słowniku Biograficznym*²¹. Te same materiały, poszerzone o taryfy domów²², księgi adresowe przemysłu i firm handlowo-rzemieślniczych²³, uzupełnione notkami biograficznymi ze *Słownika Artystów Polskich*²⁴ oraz publikacjami Stanisława Łoży²⁵

¹⁵ Temat ten będzie szerzej omówiony w jednym z rozdziałów tomu drugiego opracowania.

¹⁶ Wóycicki 1855-1858.

¹⁷ Szeńca 1979-1983.

¹⁸ Szulc 1989a; Szulc 1989b; Szulcowie 1989.

¹⁹ Świątek 2000.

²⁰ Zieliński 1995-2011.

²¹ Zob. Bibliografię: Opracowania – PSB 1935-2009.

²² Zob. Bibliografię: Materiały źródłowe drukowane.

²³ Tamże.

²⁴ Zob. Bibliografię: Opracowania – SAP 1971-2007.

²⁵ Łoża 1932, Łoża 1954, Łoża 1954a.

i Marii Ireny Kwiatkowskiej²⁶, zostały wykorzystane przy opracowaniu życiorysów twórców budowlı grobowych. W biogramach nie zostały zaprezentowane dzieła artystów, ponieważ obecny stan badań w kilku przypadkach na to nie pozwalał, w innych powodował, iż byłyby dalece niekompletne, natomiast w odniesieniu do znanych architektów i rzeźbiarzy wykraczałby znacznie poza ramy niniejszego opracowania, zaburzając jego proporcje. Z tych względów ograniczono się jedynie do wskazania literatury, w której dorobek artystyczny twórców warszawskich kaplic i mauzoleów został już zebrany i omówiony oraz do zestawienia obiektów zebranych w katalogu z nazwiskami architektów, właścicieli zakładów kamieniarsko-rzeźbiarskich oraz warsztatów ślusarskich i odlewniczych²⁷.

Bibliografia została podzielona na trzy części: materiały źródłowe archiwalne, materiały źródłowe drukowane i opracowania. W informacjach o obiektach zamieszczonych w katalogu oraz w biogramach przyjęto skrótowy zapis bibliograficzny oparty na systemie harwardzkim. Wyjątkiem od tej reguły jest „Kurier Warszawski”, w odniesieniu do którego, z powodu bardzo dużej liczby cytowań, przyjęto zasadę pełnego zapisu (rok, numer, wydanie poranne/ wieczorne, strona/-y). Pozycje bibliograficzne odnoszące się do poszczególnych obiektów w katalogu podano w porządku chronologicznym, podczas gdy w wykazie bibliografii zastosowano układ alfabetyczny.

Terminy „kaplica grobowa” i „mauzoleum” używane są w rozumieniu zdefiniowanym przez Tadeusza M. Rudkowskiego²⁸, przyjmując, że oba obiekty różnią się od siebie nie formą architektoniczną, ale funkcją pomieszczenia górnego. W pierwszym przypadku ma ono charakter kultowy ze względu na występowanie ołtarza, w drugim jest podporządkowane wyłącznie upamiętnieniu osoby zmarłej. W przykładach spornych, gdy nie udało się jednoznacznie stwierdzić istnienia ołtarza, przyjęto nazwę „mauzoleum”.

* * *

Publikacja otwiera kolejny etap w historii badań nad sztuką warszawskich cmentarzy. W przyszłym roku zostanie złożony do druku tom drugi, poświęcony analizie zebranych w tomie pierwszym obiektów. Wówczas zostanie zamknięty jeszcze jeden z wielu już napisanych rozdziałów o nekropoliach Warszawy, który, mam nadzieję, spotka się z życzliwym przyjęciem i pozytywną oceną. Fakt ten nie oznacza bynajmniej końca badań i zaprzestania dalszych poszukiwań. Temat za jakiś czas podejmą następni, którzy odkryją na nowo, że „jest drugie miasto w miasta samego obrębie”²⁹.

²⁶ Kwiatkowska 1995; Historia Warszawy 1998, s. 232-271.

²⁷ Zob. Biogramy twórców i Zestawienie dzieł i ich twórców (Tabele A–C).

²⁸ Rudkowski 2006, s. 335; Rudkowski 2014, s. 287.

²⁹ Umarli 1990, s. 57.